

Д.Ж. Жайлыбай* , А.Қ. Бейсегулова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: daulet_87@bk.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛҚҰМ ҚАЗАҚТАРЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы Қызылқұм өңіріне арналған зерттеулердің негізгі бағыттары аймақтың флора фаунасына, өңірді мекендеп отырған халықтардың этно-экологиялық және этно-экономикалық үрдістерін зерделеуге арналған. Мақаланың мақсаты, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы жүргізілген зерттеулерде аридті аймақты игерудің дәстүрлі үлгісі болатын Қызылқұмның байырғы тұрғындары қазақтардың шаруашылығына, қоныстану жүйесіне және этномәдениетіне қатысты деректер мен зерттеулерге тарихнамалық талдау жасау.

Мақаланы дайындау барысында Қызылқұм қазақтарына байланысты XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан әр түрлі тарихи деректер мен этнографиялық зерттеулер мәселені тарихнамалық тұрғыдан талдауда қолданылды. Революцияға дейінгі зерттеулердің қатарында А.П. Хорошхин, В. Пельц, П.П. Иванов, Б.В. Андрианов, М.С. Анедреев, Барбот де Марни, Н. Дингельштадтың зерттеулері қамтылды. Кеңестік кезеңде жүргізілген зерттеулердің ішінде Э. Мэйларт, У.Х. Шалекенов, Шаниязовтың зерттеулерінде Қызылқұм қазақтарының шаруашылығына арналған мәліметтер бар. Кейінгі жылдары жүргізілген зерттеушілердің ішінде А.У. Тоқтабай, Т.Е. Қартаеваның зерттеулері Қызылқұм қазақтарының дәстүрлі мәдениетін тұтас қарастыруға арналады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы Қызылқұм қазақтарына қатысты зерттеулерді тарихнамалық тұрғыда талдау үшін тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік, тарихи-типологиялық әдістер қолданылды. Бұл әдістерді қолдану барысында тарихилық және объективтілік принциптері сақталды. Зерттеу нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен кейінгі кезеңдерде Қызылқұм қазақтары бойынша жүргізілген зерттеулердің негізгі бағыттары айқындалды. Халықтың шаруашылығына және өмір сүру жағдайына қолайлы табиғатты игеру түрлеріне қатысты зерттеулердің ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: Қызылқұм, мал шаруашылығы, қоныстану жүйесі, құдық, сексеуіл, аридті аймақ, этно-экология, этно-экономика, керуен жолдары.

D.Zh. Zhailybay*, A.K. Beisegulova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: daulet_87@bk.ru

Kazakhs of the Kyzylkum region in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: a historiographical analysis

The principal areas of research concerning the Kyzylkum region in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were primarily associated with the study of the region's flora and fauna, as well as the ethnoecological and ethnoeconomic processes of the populations inhabiting this territory. The purpose of this article is to provide a historiographical analysis of the available sources and scholarly studies concerning the economic activities, settlement system, and ethnocultural characteristics of the Kazakhs, the indigenous population of the Kyzylkum region, whose traditional model of economic adaptation and environmental development evolved under the conditions of an arid natural environment during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

In preparing this article, various historical sources and ethnographic studies produced during the second half of the nineteenth century and containing information on the Kazakh population of the Kyzylkum region were employed for the historiographical analysis of the subject. Among the pre-revolutionary studies examined were the works of A. P. Khoroshkhin, V. Peltz, P. P. Ivanov, B. V. Andrianov, M. S. Andreev, Barbott de Marne, and N. Dingelstedt. Among the studies produced during the Soviet period, information characterizing the economic activities of the Kazakhs of the Kyzylkum region can be found in the works of E. Meylart, U. Kh. Shalekenov, and Shaniyazov. In more recent years, the studies of A. U. Toktabay and T. E. Kartayeva have been devoted to a comprehensive examination of the traditional culture of the Kazakhs of the Kyzylkum region. For the historiographical analysis of studies concerning

the Kazakhs of the Kyzylkum region in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, historical-comparative, historical-systemic, and historical-typological methods were employed. The application of these methods was guided by the principles of historicism and objectivity. As a result of the study, the principal directions in the scholarly investigation of the Kazakh population of the Kyzylkum region, conducted from the second half of the nineteenth century through subsequent historical periods, were identified. The study also revealed the distinctive features of research addressing the population's economic activities, conditions of livelihood, and forms of adaptation to and utilization of the natural environment most suitable for human habitation under the conditions of an arid region.

Keywords: Kyzylkum region, pastoralism, settlement system, well, saxaul, arid region, ethnoecology, ethnoeconomics, caravan routes.

Д.Ж. Жайлыбай, А.К. Бейсегулова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: daulet_87@bk.ru

Казахи Кызылкумов второй половины XIX – начала XX века: историографический анализ

Основные направления исследований, посвящённых региону Кызылкумов во второй половине XIX – начале XX века, были связаны преимущественно с изучением флоры и фауны региона, а также этноэкологических и этноэкономических процессов народов, населявших данную территорию. Целью настоящей статьи является историографический анализ сведений и исследований, посвящённых хозяйственной деятельности, системе расселения и этнокультуре казахов – коренного населения Кызылкумов, традиционная модель хозяйственного освоения которых формировалась в условиях аридной природной среды во второй половине XIX – начале XX века. В процессе подготовки статьи для историографического анализа проблемы были использованы различные исторические источники и этнографические исследования, сформировавшиеся во второй половине XIX века и содержащие сведения о казахском населении Кызылкумов. Среди дореволюционных исследований были рассмотрены труды А.П. Хорошхина, В. Пельца, П.П. Иванова, Б.В. Андрианова, М.С. Андреева, Барбота де Марни и Н. Дингельштадта. Среди исследований советского периода сведения, характеризующие хозяйственную деятельность казахов Кызылкумов, содержатся в работах Э. Мейларта, У.Х. Шалекенова и Шаниязова. В последние годы исследования А.У. Токтабая и Т.Е. Картаевой были посвящены комплексному изучению традиционной культуры казахов Кызылкумов. Для историографического анализа исследований, посвящённых казахам Кызылкумов второй половины XIX – начала XX века, применялись историко-сравнительный, историко-системный и историко-типологический методы. В процессе применения указанных методов соблюдались принципы историзма и объективности. В результате исследования были определены основные направления изучения казахского населения Кызылкумов, проводившегося во второй половине XIX века и в последующие исторические периоды. Были выявлены особенности исследований, посвящённых хозяйственной деятельности населения, условиям его жизнедеятельности и формам освоения природной среды, наиболее благоприятным для проживания в условиях аридного региона.

Ключевые слова: Кызылкумы, животноводство, система расселения, колодец, саксаул, аридный регион, этноэкология, этноэкономика, караванные пути.

Кіріспе

Қызылқұм аумағы жағынан 300 мың шаршы шақырымды алып жатқан Қазақстан, Өзбекстан және Түркіменстан территорияларының ортасында орналасқан аридті аймақ. Тіршілікке қолайсыз табиғатына қарамастан Қызылқұмның ерте кездерден бастап жол қатынастары мен керуен жолдарының басты тармақтары осы аймақтан өткен. Себебі, Қызылқұмның Орта Азия елдері үшін ерте кездерден-ақ сауда қарым-қатынастары үшін маңызды болды. Шаруашылық жағынан қазақ, қарақалпақ, түрікмендер үшін бұл аймақтың өзіндік ерекшелігі болды. Қазақ-

тар Қызылқұмды көшпелі мал шаруашылығы жүйесінде қыстау ретінде пайдаланды. Керуен жолдарының тұрақты дамуы Қызылқұмды мекендеп отырған халықтардың кейбір мәдени ұқсастығын арттырды. Бұл жөнінде революцияға дейінгі авторлар өз жазбаларында көрсетеді. Дегенмен Қызылқұмды мекендеп отырған қазақтардың шаруашылық жүргізу дағдысы, аридті аймақты игеруі жергілікті табиғатты меңгерудің өзіндік үлгісін қалыптастырды. Мысалы, Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмды мекендеген қазақтардың кейбір шаруашылық дағдыларында да өзгешеліктер бар. Бұл жергілікті табиғаттың ерекшелігіне байланысты қалыптасқан. Тұтас

Қызылқұмды мекендеген қазақтардың шаруашылығын, қоныстану жүйесін және дәстүрлі мәдениеті жөнінде жүргізілген зерттеулер XIX ғасырдың екінші жартысында ғана зерделене бастады. Қызылқұм аймағындағы зерттеулер жолжазбалар негізінде керуен жолдарының бағытымен жүргізілді. Себебі, Қызылқұм даласына келген зерттеушілер мен әскерилер ішкері шөлді алқапқа кіруге мүмкіндігі болмады. Зерттеушілердің көпшілігі шөлдегі қиыншылықтары мен жолдың қиындығын көтере алмай толыққанды ізденістер жүргізе алмады. Қазіргі кезде осы аймақты ерте кездерден мекендеп отырған қазақтар екі мемлекеттің шекарасының екі жағында қалып қойды. Бұл тұтас бір аймақты мекендеген қазақтардың мәдениетін территориялық тұрғыда бөлгенімен, этномәдени тұтастығы тұрғысынан бөліп жара алмайды. Сондықтан біздің зерттеуімізде осы аридті аймақты мекендеп отырған қазақтарға байланысты жүргізілген зерттеулерге талдау жасау болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Қызылқұм өңіріне қатысты революцияға дейінгі авторлардың еңбектері мен зерттеулері қолданылды. Пайдаланылған зерттеулердің жалпы сипатына қарай қарастырылған материалдарды әр түрлі бағыттар бойынша пайдаланылды. Мысалы, Қызылқұмның флора фаунасына, керуен жолдарына, мекен етуші халықтардың мәдениетіне, шаруашылығына, қоныстану жүйесіне, статистикалық мәліметтеріне және т.б. бағыттар бойынша қолданылды. Мысалы, 1912 жылы басылған «Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Даринская область, Перовский уезд» деректерінде Перовск уезі қазақтарының статистикалық материалдары және шаруашылық түрлері салыстырып беріледі (МКЗ, 1912: 5). Бұл материалда қазақтардың Қызылқұмда қыстайтыны жазылады. Дәл осындай шаруашылық жағдайына қарай салыстырмалы статистикалық деректер 1915 жылы басылған «Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе. Сырдаринской области» материалдарында беріледі (Материалы по обследованию., 1915.). Бұл материалдар Қызылқұм қазақтарының қоныстану жүйесі мен шаруашылық жағдайына байланысты әр түрлі мәліметтер беріп, қосымша басқа да анықтамалық акпараттарды көрсетеді. Революцияға

дейінгі авторлардың зерттеулеріндегі материалдарды тарихи салыстырмалы әдістер, дискурсивті талдаулар арқылы қарастыру сол кезде жинақталған материалдарды тиімді жүйелеуге, басым бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді. Мысалы, А.Н. Добросмысловтың «Города Сыр-Даринской области: Казалинск, Перовск, Аулие-ата и Чимкент» атты еңбегінде Қазалы қаласы мен соңын маңайындағы мекендердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына назар аударады (Добросмыслов, 1912: 19-21). Революцияға дейінгі А.П. Хорохшиннің, В. Пельцтің және т.б. зерттеулерде Қызылқұмдағы қазақтардың қоныстануына, көш жолдарына және мерзімдік жайылымдарына байланысты деректер жеткілікті. Аридті аймақты менгерудегі табиғатты пайдаланудың дәстүрлі әдістері мен көріністері су көздерін пайдалану, құдық қазу түрлерінен байқалды. Жергілікті тұрғындар өмірінде табиғи ерекшеліктерді ескеру маңызды екені анық. Сондықтан, шөлді аймақтарда жүргізілген зерттеулердің басым бөлігі табиғи ландшафт пен шаруашылық жүйенің қалыптасуына тікелей қатысты болды. Бұл деректер мен әдебиеттерді зерделеу жылпы ғылыми тарихи салыстымалылық, тарихи жүйелілік және тарихи типологиялық әдістер арқылы қарастырылады. XIX ғасыр ортасы мен XX ғасыр басындағы Қызылқұм қазақтарының тарихын, қоғамдық құрылысын, этно экономикасын, этномәдениетінің тарихнамалық бағыттарын анықтау тарихилылық, объективтілік принциптері арқылы жүзеге асырылады. Қызылқұм қазақтарының тарихы мен мәдениетін тарихилық тұрғыда қарастыру кенес дәуірі кезеңіндегі зерттеулерде қамтылса, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы деректер мен әдебиеттерде объективтілік принциптер сақталады. Көрсетілген принциптер арқылы алынған эмпирикалық деректер Қызылқұм қазақтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеулердің объективтілігін арттырады. Қызылқұм қазақтарының тарихының зерттелуін тарихи салыстырмалылық әдістері арқылы зерттеу XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы жергілікті мәдениетке қатысты зерттеулерді салыстыруға, талдауға, екі кезеңдегі зерттеушілердің көзқарастарының ортақ ұқсастықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Ал тарихи-типологиялық әдістер арқылы деректерді ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтай отырып, Қызылқұм қазақтарына қатысты зерттеулердің кезеңдерін анықтауға болады.

Талдау

Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмның қазақтарының этнографиялық кезеңі зерттеушілер үшін маңызды объект болғанымен бұл өңірге байланысты жазба деректер мен зерттеулердің саны шектеулі. Осы тұрғыдан алып қарасақ подполковник Александр Павлович Хорошхиннің қалдырған мұрасының құндылығы ерекше.

Түркістан генерал-губернаторы К.П. фон Кауфманның тапсырмасымен орындалған А.П. Хорошхиннің артында Түркістан өлкесін зерттеуге арналған бірқатар мұралары сақталған. А.П. Хорошхиннің жазбалары «Сборник статей, касающихся Туркестанского края» деген атпен 1876 жылы Санкт-Петербургтен жарық көрді. Бұл жинаққа «От Оренбурга до Казалинска, от Казалинска до Ташкента, от Ташкента до Токмака, от Ташкента до Коканда» (Хорошхин, 1876: 3-38), «От Самарканда до Оренбурга» (1876) атты жолжазбалары енген, бұл жолжазбалар Сыр өңірі тайпаларының да дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетін қамтиды (Хорошхин, 1876: 71-76).

Сырдарияның төменгі ағысының сол жағынан Оңтүстік Қызылқұмның ортасына қоныс аударған қазақтарға қатысты мәліметтедің бірқатары А.П. Хорошхин жазбаларында кездеседі. А.П. Хорошхин жариялаған «Кызыл-кум (историки-этнографический очерк)» атты көлемді мақаласында Сыр қазақтарының Қызылқұм жеріне миграциясы және Қызылқұм қазақтарымен қарым-қатынасы мәселелері қамтылған, Қызылқұм құмдарында көшіп жүрген Кіші жүз тайпаларының құрамына талдау жасап, тізбегін берген (Хорошхин, 1873: 70-71). А.П. Хорошхин Қызылқұмға көшпелі тайпалардың ығысуын 1867 жылғы Әкімшілік Ережемен байланысты екендігін айта отырып, Кіші жүз тайпаларын көшпелі шаруашылықты жүргізуге қолайлы болу үшін Сыр бойынан қоныс аударған дейді.

В. Пельцтің «Очерк Южных Кызыл-Кумов» атты еңбегінде Қызылқұмның Сырдария өңірі қазақтарының тарихынан алатын орнын бірнеше бағытта көрсетеді. Қызылқұм біріншіден, Сыр өңірі қазақтарының мерзімді жайылымдағы қонысы, екіншіден, Орта Азия хандықтарымен сауда қатынасындағы басты пункт, Орта Азиямен байланыс жолы, үшіншіден 1930 жылдардағы ашаршылықта Сыр қазақтарының бас сауғалап барған жері болды. Жаугершілік заманда қазақ ру-тайпаларының бір бөлігі Қызылқұмға Сыр бойынан қоныс аударды. Қызылқұм қазақ-

тарының ру-тайпалық құрамы Сыр қазақтарының ру-тайпалық құрамына сәйкес келетіндігі де сондықтан болар. В. Пельцтің аталмыш еңбегінде Оңтүстік Қызылқұмда қазақ ру-тайпаларының алтын, алаша, жаппас, табын, арғын, шекті, қыпшақ, тарақты, қаңлы, ошақты, керейт рулары қоныстанғаны айтылады (Пельц, 1912: 64).

Ал П.П. Ивановтың Қокан, Хиуа хандықтарының тарихына қатысты мұрағаттық құжаттардағы жазбаларында қазақтардың Қызылқұмға көшуін жоңғарлардың қазақ жерлерін басып алуы Қокан, Хиуа хандықтарының Оңтүстік, Оңтүстік Шығыс Қазақстандағы билігі, орыс әскерлерінің келуі себепті жүздердің территориялық бірлестігі ыдырап, рулардың өзара араласуынан басталғанын айтады. Архив құжаттарында табын, телеу, рамадан сияқты қазақ ру-тайпаларының аттары бұл өңірде ертеден кездесетіні де берілген (Иванов, 1940).

Қарастырылған авторлардың еңбегінде ортақ сипат ретінде Қызылқұмның қазақ руларының мерзімдік жайылымдары екені анық және әртүрлі саяси жағдайларға байланысты қазақтардың кейбір рулары тұрақта қалғаны айтылады. XIX ғасырға дейін Қызылқұм қазақтардың тұрақты қонысы ретінде танылды. Соған сәйкес кейінгі зерттеушілердің еңбектері сол аймақты жыл он екі ай мекендеп отырған қазақтардың шаруашылығына, мәдениетіне байланысты сипат алады.

Қызылқұмның жылы ауарайы мен құм төбелеріндегі мал азығының мол болуы көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар үшін қыстық қоныс пен қыстық жайылымы болды. Қызылқұмды мекен еткен қазақтар ауылдары үшін тіршілік көзінің басты факторы жерасты су көздерін пайдаланудан тұрды. Бұл құм адырлардың арасынан құдық қазу ертеден кәсіпке айналды. XIX–XX ғасырдың бас кезіндегі Қызылқұмдағы елді мекендердегі және ол жердегі құдық топонимикасы, құдық қазып, қабырғасын шегендеу ерекшелігі туралы арнайы назар аударған авторлардың бірі М.С. Андреев болды (Андреев., 1925: 204-205). Ал, Б.В. Андрианов пен И. Беляев Қызылқұм жерасты суы, құдықтарының топонимикасына қатысты деректердің маңыздылығын көрсетті (Андрианов., 1969) И.Беляев (Беляев, 1904: 44-144). Қызылқұмды игеру мен қоныстану, Қызылқұм қазақтардың тұрақты қоныстары мен мерзімдік қоныстарына қатысты статистикалық деректерді алғашқы ауыл шаруашылығы санағы мәліметтерінен табуға болады (Материалы по обследованию., 1915). Өзбекстанның оңтүстігі мен Түркіменстанның

оңтүстік-батысын қамтитын Қызылқұмда қоныстанған халықтардың тайпалық құрамы мен дәстүрлі мәдениетіне қатысты этнографиялық деректерді У.Х. Шәлекенов (Шәлекенов, 1973), К.Ш. Шаниязов (Шаниязов, 1974) еңбектері береді. Этнограф А.Тоқтабай Өзбекстан қазақтарының киелі жерлері, Өзбекстанда жерленген тарихи тұлғалар Жалаңтөс Бахадүр кесенесі, Төлеби кесенесі, Әйтеке би кесенесі т.б. атақты тұлғалар жерленген жерлер мен кесенелерге қатысты бірқатар зерттеулер жүргізді (Тоқтабай, 2021). Сонымен қатар, Т.Е. Қартаеваның «Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» (Қартаева, 2021) зерттеуінде Сыр өңірімен коса Қызылқұм қазақтарының шаруашылығына қатысты мәліметтер беріледі. Ал А.Қ. Бейсегулованың «Analysis of ethnic identity of Kazakhs of Kyzylkum (Uzbekistan) Through economy» зерттеу мақаласы Қызылқұм қазақтарының этникалық бірегейлігіне байланысты талдаулар жүргізеді (Beisegulova, 2021: 84-90).

Нәтижесі

1762 жылы П.И. Рычковтың Орынбор губерниясы топографиясында берген деректерінде Қызылқұмда су табудың өте қиындығын баяндайды. Сондықтан Қызылқұммен өтетін керуендер 200 верст қашықтықта бес тәуліктен аса су тапшылығын көреді және қырғыз қайсақтар ерте көктемде қар суынан жиналған суды малға пайдаланатыны жазылады. Бұл аймақтың қазақтар үшін қыстау болғаны көрсетіледі. Сонымен қатар, Бестөбе маңында суы тұщы құдықтардың болғанын және оларды Хиуалықтардың жорық жағдайында көміп кеткені айтылады (Рычков, 1949: 255).

А.П. Хорошхиннің «Қызылқұм күнделігінде» 1872 жылы жазда Қызылқұмға жасалған сапарынан жазбалар беріледі. Күнделікте Қызылқұмды мекендеп отырған халықтардың тұрмысы, орналасуы, қоршаған орта табиғаты, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне де шолу жасалған. Қызылқұмдағы құдықтар арқылы халықтардың мезгілдік көш жолдары, құдық түрлері мен судың ащылығы мен тұщы су көздері, мекендеп отырған халықтың тұрмысы мен тіршілік көзіне сипаттама береді. Хорошхиннің сипаттамасында Қызылқұмға ішкері қарай қазақ рулары мекендеп отырғаны айтылады және ондағы рулардың көпшілігі көшпелі мал шаруашылығы

мен айналысады. Оның ішінде қой, түйе, жылқы өсіретіні және сиырды мүлдем кездестірмегені жазылады. Сонымен қатар, Хорошхин Қызылқұмда 3000 мың түтін, яғни 15000 дай адам өмір сүреді деген пікір айтады. Қазақтардың барлық жүздері де Қызылқұмды мекендейтіні жазылады. Тамды және басқа да қазақтар қоныстанған аймақтарда бақылаған этнографиялық очерктері де беріледі. Мұнда дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдеттер мен киім кию үлгілеріне, шаруашылық жүргізу түрлеріне және неке және отбасы мәселесіне де тоқталған. Қызылқұм арқылы жүріп өткен А.П. Хорошхиннің күнделігі XIX ғасырдың екінші жартысындағы жергілікті қазақтардың өмір сүру дағдыларынан, шөлді алқапты игеру тәжірибелерінің әр түрлі күрделі мәселелерінен сипаттама беретін маңызды зерттеу болып табылады (Хорошхин, 1876: 395-471).

Аридті аймақтарды табиғи игеруде халықтың дәстүрлі білімі мен шаруашылық жүргізу жүйесі маңызды орында болды. Соның бірі шөлді құмды жерлерде құдық қазып су шығару арнайы дәстүрлі тәжірибені талап етті. Мысалы, Қызылқұмдағы мал шаруашылығы мен тіршілік қамы үшін құдықтардың маңызы зор болды. Бұл жергілікті аймақтардың табиғи ерекшелігіне қарай құдық қазудың да өзгешелігі болды. Қызылқұмның еспелі құмында құдықты қазып су шығарудың өзіндік әдістері болды. Соның бірі құдықты сексеуілмен шегендеу. Жергілікті алқапта өсетін сексеуілді құдық шегендеу қазақтың дәстүрлі құдық қазу өнеріндегі ерекше бағыты ретінде түсіндірсе болады. Бұл жөнінде «Туркестанские ведомостиде» С.А. ның жариялаған «Брестем құдық» атты мақаласында жан-жақты сипатталады. Мақалада Брестем атты қазақтың ескі құдығының көміліп жаңа қазғанда сексеуілмен шегендегені айтылады (С.А., 1904: 186). Ал М.В.Сазонованың «Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма» атты еңбегінде Оңтүстік Хорезмдегі Қызылқұм көшпелілерінің құдық қазу дәстүріне байланысты мәліметтер беріледі. Мұнда әр байдың малының көптігіне байланысты бірнеше құдығы болған және әр құдықтың ар қашықтығы, тереңдігі мен қазу технологиясы беріледі. Бұл еңбекте құдықты қазу үшін жер асты суының жақындығы мен ащы, тұщылығы жер бетіндегі ақ, қара, сары сексеуілдің өсуіне байланысты екені сипатталады. Мысалы, ақ, қара сексеуілдің маңынан құдық қазылса оның суы ащы, ал сары сексеуілдің түбінен қазылған құдықтың суының тұщы болатыны жазылады. Бұл зерттеуде құдықты сексеуілмен шегендеп,

оған шарық қойылатыны да айтылады. Тұтас алғанда бұл зерттеудегі мал шаруашылығына байланысты тараулары Қызылқұм қазақтарына да байланысты болып табылады (Сазонова, 1978: 66-68).

1872 жылы Е. Александровтың зерттеулерінде Қазалы уезі қазақтарының көш жолдары беріледі. Мұнда жаз мезгілінде көшкен қазақтардың екі бағыты көрсетіледі. Біріншісі Қарақұмды қыстап солтүстікке қарай Ырғыз, Ор өзені арқылы жоғары көтерілсе, батысқа қарай Кіші Борсыққа қарай көшеді. Ал Қызылқұмды қыстаған шөмекей, шекті, қарасақал және бірқатар төртқара сияқты рулар наурыз айының соңынан бастап көше бастайды. Олар Қуандарияға келіп малды төлдетіп көктейді. Сосын Сырдария арқылы өтіп Қарақұмға шығады. Сосын әр ру өз жайылымдарына өтеді. Мысалы, Шөмекейлер Қолмас тауының шығысына көссе, төртқара мен қарасақалдар Қолмас пен Теректіге ортасына орналасады. Ал шектілер Теректінің батысына қарай көшіп кетеді. Егер жаз ыстық болған жылдары көпшілік рулар Қарақұмға түйелерінің көп бөлігін тастап, басқа малдарын Ырғыз, Ор өзендері арқылы жоғары көтеріле көшеді де Ор қаласына дейін барады. Аталған рулардың ішінде Шектілерден басқа рулар Ор қаласына келіп жайлауының ең шеткі нүктесі болып табылады. Тамыз айында келген көш жолы арқылы төмен түседі. Шекті руының кейбір бөлігі Қызылқұмнан сәуір айында көшіп Қарақұмға келеді, бұл жерде біразы қалып, қалғаны Кіші Борсыққа, Жем өзеніне қарай көшіп кетеді (Александров, 1872: 13). Берілген көш жолдарында рулардың аталмыш аймақтарда ғасырлар бойы көшіп-қонып жүргені анық. Бұл Қызылқұмның негізгі қыстау ретінде анықталып, негізгі көш бағыттарының бастау алатыны көрсетіледі. Сондай-ақ, Қуандария және Сырдария көктеу болып, Қарақұмның көш жолдарының айырылатын аймағы ретінде беріледі. Қызылқұмның қазақ руларының ежелгі қыстауы болғаны жөнінде көптеген деректер мен зерттеулер бар, соның ішінде «Материалы по киргизскому землепользованию» жинағында Қызылқұмның қыстау болғаны және оның қыста сексеуіл арасында малға қолайлы екені жазылады (МКЗ, 1912: 5). Перовск уезінің қазақтары қысты Қызылқұмда өткізіп, көктеу, жайлауды Сырдария арқылы көшетіні айтылады. Бұл көш жолдарының бағыттары алдымен малдың жыл мезгіліне қарай қолайлы жайылымына да байланысты болды.

1874 жылы Орыс географиялық қоғамының бастамасымен Арал-Каспий аймағының геологиялық тұрғыда зерттеу кешенді экспедиция ұйымдастырылады. Экспедиция негізінен төрт бағытты қамтыды. Мұнда Арал-Каспий аймағын геодиезия-топографиялық және гидрографиялық, метеоро-гидрологиялық, этнографиялық-статистикалық және табиғи-тарихи тұрғыда зерттеу көзделді. Экспедиция жұмысына әр түрлі мамандар тартылды. Экспедиция маршруты бойынша Маңғыстау, Үстірттен бастап, оңтүстік шығысқа қарай Арал аймағы арқылы Амудария бойымен Қызылқұмді өтіп Заравшан даласы және Бұхара шөлімен Самарқандқа қаласына жету болды. Н.П. Барбот де Марнидің экспедиция барысында Қызылқұм даласында жол жазбалары сақталған. Ол мұнда Қызылқұмнан Қазалыға қарай екі керуен жолының өтетінін айтып өтеді. Оның бірі Хиуадан шығып Шейх-Джейлы асулары мен Дәуқара көліне түссе, екіншісі Бұхарадан Бөкен тауы арқылы өтетіні жазылады (Барбот де Марни, 1889: 16-17). Экспедиция барысында Қызылқұм қазақтарының тұрмысы мен этнографиясына қатысты да деректер беріледі. Онда Қызылқұм қазақтарының жазда таулы жердерде бұлақтардың маңын жайлап, қыстақұмға қыстап мал азығын табатыны және отынға сексеуілді пайдаланатыны жазылады. Мұнда мал шаруашылығында негізінен түйе, қой ешкі өсірілетіні айтылып, сиыр малының кездеспейтіні жазылады (Барбот де Марни, 1889: 18). Қазақтар мұнда мал жүнінен киіз басып, арқан және басқа бұйымдар дайындайды. Негізінен көптеген тауарларды Бұхарадан сатып алатыны жазылады. Сонымен қатар, Тамдыда көкпардың көргендері туралы жазылады (Барбот де Марни, 1889: 18). Жалпы, экспедиция барысында Қызылқұмдағы құдықтардың қызметі де көрсетіледі (Барбот де Марни, 1889: 19).

Ал, П.И. Пашиноның 1866 жылғы Түркістан аймағында жазған жол жазбаларында Перовск, Жөлек форттары жөнінде айтылады. Перовск фортындағы тауар айналымының басым бөлігі азиялық және жергілікті тауарларды құрайтыны аталады. Оның жылдық айналымы 80 000 рубльді құрайтыны және мұнда орыс тауарларының басым бөлігі темірден жасалған заттар екені беріледі. Мұнда Қызылқұм бұл аймақты Бұхарадан бөліп тұрған географиялық аймақ ретінде аталып өтеді. Сонымен қатар, форттағы сауда саттық қатынастары, сауда жолдары аталып, Ақмешіттен Бұқараға баратын сауда жолы Қызылқұмның шығыс бөлігімен өтетіні және онда

Сауран станциясының бар екені беріледі. Еңбекте Түркістан аймағының картасы беріліп Қызылқұм аумағы көрсетілген (Пашино, 1868: 48, 60). Қызылқұмның орналасу аймағына байланысты 1903 жылы В.П. Семеновтың редакциясына жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты зерттеу жұмысында қазақ жерінің аймақтың бөліністері мен қатар табиғи ландшафты, картасы, өзен көлдері мен аридті аймақтарының ерекшеліктері көрсетіледі. Бұл еңбекте Бетпақдала, Қара құммен қатар Қызылқұм да аталып өтеді (Россия. Полное географическое, 1903: 14).

Н. Дингельштедтің Түркістан аймағындағы ирригациялық жүйеге арналған еңбегінде Сырдария облысының Амудария бөлігіндегі Шымбай, Кегейлі және басқа да егіншілікпен айналысатын жерлердегі суландыру жүйелері беріледі. Бұл жерлердегі Амудариядан бастау алатын арық түрлері, шығырды пайдалануы, егетін егіс түрлері, суды мезгіліне қарай пайдалану мөлшері арнайы кестелермен және картамен көрсетілген (Дингельштадт, 1895: 105-117). Бұл зерттеуде Қызылқұмның етегінде орналасқан егіншілікпен айналысатын ирригациялық жүйелеріне талдау жасалады. 1903 жылы С.А. есімді автордың Туркестанские ведомостиде жарық көрген «Перовск» атты мақаласында 1898 жылы Қызылқұмда қыс қатты суық болғаны жазылып, қазақ шаруалары жұтқа тап болғаны айтылады. Мындаған қойдан 40-50 ғана қой қалған қазақтардың да болғаны жазылады. Ал 100 түйеден 10-12 түйе қалып мал көп қырылады. Жұттың қатты болғаны соншалық көптеген қазақтар Қызылқұмнан Самарқанд, Шымкент уездеріне көшіп кетеді. Көпшілігі қалалық жерлерге көшеді, әр түрлі жалдамалы жұмыстар істей бастайды. Алайда Қызылқұмда өз шаруашылығымен айналысып қалғандар да болады. Жұт болған жылдан кейін Қызылқұмда мал басы өсіп, шаруаға жайлы жыл болады. Қалаға көшкен кейбір қазақтар өз туған жері Қызылқұмға қайта көшіп барып шаруашылық жүргізе бастайды. Жұттан қатты қысылған қазақтар осы кезден бастап қысқа малға шөп дайындай бастаған. Ауа райының қолайсыз мезгілінде жинаған шөпті малға беріп қыстан шығудың жолдарын қарастырған. Сондай қамдану үрдісі барысында кейбір қазақтар егіншілікпен де айналысқаны айтылады. Мысалы, Жизак уезі, Қызылқұм болысы, Мақсұт құдығы маңында қоныстанған Мақсұт Оңғаров бірнеше жыл бойы егін егіп, әр түрлі зиянкестер мен ауарайы қолайсыздығына тап болғаны

көрсетіледі. Осы уақыттан кейін кейбір қазақтар арпа, бидай сияқты дәнді дақылдар егіп үйренген (С.А., 1903: 568).

1930 жылдары Элла Мэйларттың Тянь Шаньнан Қызылқұмға жүріп өткен экспедициясы жергілікті қазақтардың мал шаруашылығына, киім кию үлгісіне, табиғатты пайдалану жүйесіне, көш жолдарына байланысты және қоныстану жүйесіне де қатысты деректер береді. Экспедиция күнделігінде Қызылқұмнан 1933 жылы қараша айында өткен. Бұл уақыт қазақ жеріндегі ашаршылықты басынан өткеріп отырған кезең екені нақты көрінеді. Керуендерге артқан астықтың жолда мәжбүрлі түрде сатылуы, жолда астық сұраған әйелдердің кездесуі осы ашаршылықпен байланысты болуы керек. Сонымен қатар, керуен тартушы қазақтардың өз кезегінде 800 ден астам қойы болып, оның қыстауы Қызылқұм, жайлауы Арал маңы, Қара құмға қарай жайлауы сол кездегі көш жолдарынан мәліметтер береді (Maillart, 1938: 320-329).

У.Х. Шәлекеновтың «О сочетаниях скотоводства и земледелия в разных географических зонах Каракалпакии в конце XIX – начале XX в.» атты мақаласында Амударияның төменгі ағысы мен Қарақалпақстан халқының географиялық орналасуы мен шаруашылығына байланысты талдаулар жасалады. Мақалада 1912-1913 жж. шаруашылық, топырақ зерттеу, ботаникалық және статистикалық деректердегі Амудария бойының Шымбай, Талдық, Дәуқара және Қызылқұм шаруашылық аудандарға бөлінгенін көрсетеді. Бұл шаруашылық бөліністің арнайы картасы берілген. Аталмыш аудандардың ішінде Дәуқара және Қызылқұм аудандары мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы болған. Бұл аудандарда қой, ешкі және түйе шаруашылығы дамыған. Екі ауданды салыстырып қарайтын болсақ, Дәуқара ауданында 1643 жылқы, 2148 ірі қара, 2539 түйе және 45 361 қой, ешкі болған. Ал Қызылқұм ауданында 1912-1913 жж. 18 000 түйе, 80 000 қой, 72 000 ешкі өсірілген. Қызылқұм ауданында ірі қараны шаруашылықта пайдалану табиғи географиялық жағдайларға байланысты кездеспеген (Шәлекенов, 1973: 164-165). Бұл аймақтардың ішінде Шымбай шаруашылық ауданында, Кегейліде қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар және түрікмендер мал шаруашылығымен қоса егіншілікпен де айналысқан (Шәлекенов, 1973: 166).

Қызылқұм қазақтары жөнінде жазылған зерттеулерді тарихнамалық тұрғыда қарайтын болсақ, ХІХ ғасырдың басында шаруашылық түрлерінде таза мал шаруашылығымен айналыс-

қаны айтылса, кейінгі XX ғасырдың басына қарай мал шаруашылығымен қатар егіншіліктің де қалыптасқаны байқалады. Шаруашылық жүйесіндегі бұл өзгерістер тұтас мал шаруашылығын ығыстыра алмады, керісінше Қызылқұмның қазақтарының мал шаруашылығын келесі деңгейге көтерілуіне негіз болды. Себебі, XX ортасында қалыптасқан қой шаруашылығы совхоздары асыл тұқымды малды өсіруге, мал басының көбеюіне және мал азығының дайындаудың түрлерінің жетілуіне негіз болды.

Қорытынды

Қызылқұм қазақтарының тарихнамасына байланысты зерттеулерді талдай келе олардың шаруашылығының басым бағыттары, аридті аймақты игерудегі табиғатты пайдалануына байланысты ерекшеліктер байқалады. Қызылқұм үстінен өтетін керуен жолдарының қызметі де жергілікті қазақтардың мәдениетіне әсер етпей қоймады. Зерттеулердегі көрсетілген мәселелер қорытындысында Қызылқұмға қатысты ізденістердің көпшілігі сол аймақтағы қазақтардың дәстүрлі табиғатты игеруіне, қоршаған ортаға қарай шаруашылықтың бейімделуіне және қазақтардың басқа да этностармен өзара мәдени байланыстарын да байқауға болады. Зерттеушілер этностар арасындағы байланыстарды тауар

айналым, сауда жолдары арқылы және шаруашылық түрлері арқылы қалыптасқанын көрсетеді. Мысалы, Кегейлі бассейнінде орналасқан қазақ, қарақалпақ және түрікмендердің ортақ шаруашылық дағдылары қалыптасқан. Хиуадан керуен тартқан қазақтардың тұрмыстық заттары мен киім кешектерінде Орта Азия халықтарына ортақ киім кию үлгісі болғаны да аңғарылады. Қызылқұмның ішкері аймақтарындағы мал шаруашылығымен айналысып отырған қазақтар үшін жоғары да келтірілген мәдени байланыстар көп әсер етпеді. Керісінше олар өздері мекендеп отырған аймақтың табиғатына қарай шаруашылық жүргізді. Жергілікті өсімдіктерді қоныстану, шаруашылық жүйесіне тиімді пайдаланды. Соның ішінде сексеуілден құдық шегендеу, зират қоршауын жасау (өулие басын сексеуілден жасау), жыңғылдан қорған тұрғызу, қора, қоршауларды жыңғылдан жасау сол аймақтың архитектуралық ерекшеліктерін көрсетті. Тарихнамалық тұрғыда Қызылқұм қазақтарына байланысты зерттеулер қазіргі дәстүрлі мәдениетті зерттеуді методологиялық тұрғыда қайта қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс. Мақала AP26197945 «Этно-эко жүйедегі Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмды этнографиялық және этноархеологиялық зерттеу» жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер

- Александров Е. (1872) О направлении летних кочевков киргиз Казалинского уезда // Туркестанские ведомости. № 13. 27 марта.
- Андреев М.С. (1925) Из результатов экспедиции в Кызылкумы. О колодах в Кызылкумах и их постройке // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. №9. С. 204-205.
- Анрианов Б.В. (1969) Древние оросительные системы Приаралья. М.: Наука. – 255 с.
- Беляев И. (1904). Поперек Кызыл-кумской пустыни (от Чимбая до Перовска) // ТВ. 1904. №10. 23 января. С.44., №31. 10 марта. С.144.
- Beisegulova A.K. (2021) Analysis of ethnic identity of Kazakhs of Kyzylkum (Uzbekistan) Through economy // Bulletin of history. No2 (101). 84-90 pp.
- Барботь де Марни Н.П. (1889) Черезь Мангышлак и Устюрт в Туркестан. Дневник геологического путешествия изданный после смерти автора под редакцией Проф. А.А. Иностранцева и Н.И. Андрусова (Из трудов Аралокаспийской экспедиции, Вып. VI.). – СПб.: «Н.А. Лебедева». 111 с.
- Добротыслов А.Н. (1912) Города Сырдаринской области: Казалинск, Перовск, Аулие-ата и Чимкент. – Ташкент: Типо-лит. А.О. Порцева. С.19-21.
- Дингельштедт Н. (1895) Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область. Т. II. Ч. III. СПб. 447 с.
- Иванов П.П. (1940) Архив Хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческими введением. Новые источники народов Средней Азии. – М.: Издание Государст. Публ. Библиотеки. 288 с.
- Қартаева Т.Е. (2014) Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Алматы: Қазақ университеті. 390 б.
- Maillart E.K. (1938) Turkestan solo. One Woman's Expedition from the Tian Shan to the Kizil Kum. – London-Toronto: «William Heinemann LTD». 335 p.
- Материалы по киргизскому землепользованию. (1912) Сыр-Даринская область, Перовский уезд. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина. 395 с.

- Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе. (1915). Сырдаринской области. Вып.1. – Ташкент. 300 с.
- Пашино П.И. (1868) Туркестанский край в 1866 год. Путевые заметки. СПб. 176 с.
- Пельц В. (1912). Очерк Южных Кызыл-кумов. Самарканд: Типо-литография Т-ва «Б.Газаров и К. Слиянов». 64 с.
- Россия. (1903) Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В.П. Семенова. СПб: «Издания А.Ф. Деврена». 478 с.
- Рычков П.И. (1949) Топография Оренбургской губернии. В кн. Оренбургские степи в трудах П.И. Рычкова, Э.А. Эверсманна, С.С. Неуструева. М.: Издательства Географической литературы. С. 255.
- С.А. (1903) Перовск // Туркестанские ведомости. № 82. 12 октября. с. 568.
- С.А. (1904) Брестем кудук. Странички из киргизской побасенки // Туркестанские ведомости. № 41. 2 апреля. С. 186.
- Сазонова М.В. (1978) Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. Ленинград: Издательство «Наука». С. 66-68.
- Токтабай А. (2021) Қазақтың киелі жерлері. Алматы: Литер-М., 2021. 348 б.
- Хорошихин А.П. (1876) От Оренбурга до Казалинска, от Казалинска до Ташкента, от Ташкента до Токмака, от Ташкента до Коканда // В кн: Сборник статей, касающихся Туркестанского края. СПб.: Типография и хронолитография А.Траншеля. С. 3-38.
- Хорошихин А.П. (1876) От Самарканда до Оренбурга // В кн: Сборник статей, касающихся Туркестанского края. СПб.: Типография и хронолитография А.Траншеля. С. 71-76.
- Хорошихин А. (1873) Кызыл-кум (историко-этнографический очерк) // ТВ. №18. С. 70-71.
- Шалекенов У.Х. (1973) О сочетаниях скотоводства и земледелия в разных географических зонах Каракалпакии в конце XIX – начале XX в. В кн. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: «Наука». 260 с.
- Шаниязов К.Ш. (1974) К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента. Ташкент: Фан. 342 с.

Reference

- Aleksandrov E. (1872) O napravlenii letnih kochevok kirgiz Kazalinskogo uезда [On the direction of summer migrations of the Kyrgyz of the Kazalinsky district] // Turkestanskije vedomosti. № 13. 27 marta. (In Russian).
- Andreev M.S. (1925) Iz rezultatov ekspeditsii v Kyzylkumy. O kolodсах v Kyzylkumah i ih postroike [From the results of the expedition to Kyzylkum. About wells in Kyzylkum and their construction.] // Buletен Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta. №9. S. 204-205. (In Russian).
- Andrianov B.V. (1969) Drevnie orositelnye sistemy Priarälä [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. M.: Nauka. 255 s. (In Russian).
- Belaev I. (1904) Poperek Kyzyl-kumskoi pustyni (ot Chimbaia do Perovska) [Across the Kyzyl-Kum desert (from Chimbay to Perovsk)] // TV. 1904. №10. 23 yanvara. S.44., №31. 10 marta. S.144. (In Russian).
- Beisegulova A.K. (2021) Analysis of ethnic identity of Kazakhs of Kyzylkum (Uzbekistan) Through economy // Bulletin of History. No2 (101). 84-90 pp. (In English).
- Barbot de Marni N.P. (1889). Cherez Mangyshlak i Usturt v Turkestan. Dnevnik geologicheskogo putesthestvia izdanniy posle smerti avtora pod redaktsii Prof. A.A. Inostranseva i N.I. Andrusova (Iz trudov Aralokaspiskoi ekspeditsii, Vyp. VI.) [Across Mangyshlak and Usturt to Turkestan. A diary of a geological journey, published after the author's death and edited by Professor A.A. Inostrantsev and N.I. Andrusov.]. SPb.: «N.A. Lebedeva». -111 s. (In Russian).
- Dobrosmyslov A.N. (1912) Goroda Syrdarinskoi oblasti: Kazalinsk, Perovsk, Aulie-ata i Chimkent. – Tashkent: Tipo-lit. A.O. Porseva. S.19-21 (In Russian).
- Dingelshedt N. (1895). Opit izucheniia irigatsii Turkestanakogo kraia. Syr-Darinskaja oblast. T. II. Ch. III [An experiment in studying irrigation in the Turkestan region. Syr Darya Oblast.]. SPb.447 s. (In Russian).
17. Ivanov P.P. (1940) Arhiv Hivinskih hanov HIH v. Issledovaniye i opisaniye dokumentov s istoricheskimi vvedeniem. Novyie istochniki narodov Srednei Azii [Archives of the Khiva Khans of the 19th Century. Research and description of documents with historical introductions. New sources on the peoples of Central Asia]. M.: Izdanie Gosudarst. Publ. Biblioteki. 288 s. (In Russian).
- Kartaeva T.E. (2014) Syr oniri kazakhtary: tarihi-etnografialik zertteu (XIX gasyrdin ekinchi zhartysi – XX gasyrdin basy [Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic research (second half of the XIX century and the beginning of the XX century)]. Almaty: Kazakh University. Volume I. 390 p. (In Kazakh).
- Maillart E.K. (1938) Turkestan solo. One Woman's Expedition from the Tian Shan to the Kizil Kum. London-Toronto: «William Heinemann LTD». – 335 p. (In English).
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. (1912) Syr-Darinskaja oblast, Perovskiy uезд [Materials on Kyrgyz land use. Syr-Darya region, Perovsky district]. – Tashkent: Tipo-Litografiya V.M. Ilina. S. 5. (In Russian).
- Materialy po obsledovaniyu kochevogo i osedlogo tuzemnogo hozäistva i zemlepol'zovaniya v Amudarinskoy otdele. (1915) Syrdarinskoi oblasti. Vyp.1. [Materials on the survey of nomadic and sedentary indigenous economy and land use in the Amu Darya department]. Tashkent. 300 s. (In Russian).
- Pashino P.I. (1868) Turkestanski krai v 1866 god. Putevye zametki [Turkestan region in 1866. Travel notes.]. SPb. 176 s. (In Russian).
- Pels V. (1912) Oчерк İujnyh Kizyl-kumov [Essay on Southern Kyzyl-Kum.]. – Samarkand: Tipo-litografiya T-va «B.Gazarov i K. Slianov». 64 s. (In Russian).

- Rosia. (1903) Polnoe geograficheskoe opisania našego oteschestva. Pod red. V.P. Semenova [Russia. A complete geographical description of our homeland.]. – SPb: «Izdaniya A.F. Devrena». – 478 s. (In Russian).
- Rychkov P.I. (1949) Topografia Orenburgskoi gubernii. V kn. Orenburgskie stepiv trudah P.I. Rychkova, E.A. Eversmanna, S.S. Neustrueva. – M.: Izdatelstva Geograficheskoi literatury [Topography of the Orenburg Province. In the book Orenburg Steppes in the works of P.I. Rychkov, E.A. Eversmann, S.S. Neustruev.]. S. 255. (In Russian).
- S.A. (1903) Perovsk // Turkestanskije vedomosti [Perovsk]. № 82. 12 oktäbrä. s. 568. (In Russian).
- S.A. (1904) Brestem kuduk. Stranichki iz kirgizskoi pobasenki [The Brest Well. Pages from a Kyrgyz fable.] // Turkestanskije vedomosti. № 41. 2 aprilä. S. 186. (In Russian).
- Sazonova M.V. (1978) Tradisionnoe hozäistvo uzbekov İujnogo Horezma [Traditional farming of the Uzbeks of Southern Khorezm.]. Leningrad: İzdatelstvo «Nauka». S. 66-68. (In Russian).
- Toqtäbai A. (2021) Qazaqtyñ kiel jerleri [Sacred places of the Kazakhs.]. Almaty: Liter-M., 2021. 348 b. (In Kazakh).
- Horoshin A.P. (1876) Ot Orenburga do Kazalinska, ot Kazalinska do Taşkenta, ot Taşkenta do Tokmaka, ot Taşkenta do Kokanda // V kn: Sbornik statei, kasaiuşıhsä Turkestanskogo kraia [From Orenburg to Kazalinsk, from Kazalinsk to Tashkent, from Tashkent to Tokmak, from Tashkent to Kokand // In the book: Collection of articles concerning the Turkestan region]. – SPb.: Tipografia i hronolitografia A.Tränşela. S. 3-38. (In Russian).
- Horoshin A.P. (1876) Ot Samarkanda do Orenburga // V kn: Sbornik statei, kasaiuşıhsä Turkestanskogo kraia. [From Samarkand to Orenburg // In the book: Collection of articles concerning the Turkestan region] – SPb.: Tipografia i hronolitografia A.Tränshel. S. 71-76. (In Russian).
- Horoshin A. (1873) Kyzyl-kum (istoriki-etnograficheski ocherk) [Kyzyl-kum (historians-ethnographic essay) // TV. №18. S. 70-71. (In Russian).
- Shalekenov U.H. (1973) O sochetaniiah skotovodstva i zemledelia v raznyh geograficheskikh zonah Karakalpakii v konse XIX – nachale XX v. V kn. Ocherki po istorii hozäistva narodov Srednei Azii i Kazahstana [On the combination of livestock breeding and agriculture in different geographical zones of Karakalpakstan in the late 19th – early 20th centuries. In the book: Essays on the economic history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.]. Leningrad: Nauka. 260 c. (In Russian).
- Shanyiazov K.Sh. (1974) K etnicheskoi istorii uzbekskogo naroda (istoriko-etnograficheskoe issledovanie na materialah kipchakskogo komponenta) [On the ethnic history of the Uzbek people (historical and ethnographic research based on the materials of the Kipchak component.]. Tashkent: Fan. 342 s. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Жайлыбай Дәулет Жақсымұратұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: daulet_87@bk.ru).

Бейсегулова Айнура Кыдыргалиевна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, доцент-зерттеуші, PhD (Алматы, Қазақстан, e-mail: beysegulovaa@gmail.com).

Information about the authors:

Zhailybay Daulet Zhaksymuratuly – PhD doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: daulet_87@bk.ru).

Beisegulova Ainura Kydyrgalievna – PhD equivalent, associate professor researcher at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: beysegulovaa@gmail.com).

Сведения об авторах:

Жайлыбай Дәулет Жақсымұратұлы – PhD-докторант КазНУ имени аль-Фараби (e-mail: daulet_87@bk.ru).

Бейсегулова Айнура Кыдыргалиевна – доцент-исследователь, PhD, КазНУ имени аль-Фараби (e-mail: beysegulovaa@gmail.com).

Келін түсті: 02.04.2026

Қабылданды: 31.08.2026